

ւելի ևս զայրացուց ընդդէմ՝ քրիստոնէից:

Դէգօ—Սամայի մեռնելէն ետքը իրեն յաջորդեց Խեյաս անուանով մէկը՝ որ իր նախորդին անգթութիւնները նոյնպէս շարունակեց: Ասիկայ կայսր ըլլալուն պէս՝ երկու խիստ հրովարտակ հանեց մէյմը 1614ին, և մէյմնալ 1615. առաջինով կ'իմացներ թէ քրիստոնէից բոլոր եկեղեցիները պիտի կործանուին. իսկ երկրորդ հրովարտակովը թէ բոլոր եւրոպացի քարոզիչները Նանկասաքի քաղաքը պէտք է քաշուին, մահուան պատիժ սպառնալով ով որ անկէ ետ դառնալով տէրութեան մէջ մտնելու ըլլայ և թէ ամեն ճարճացի որ քրիստոնէութիւնը չուրանայ՝ ողջ ողջ պիտի այրուի: Նոյնպէս նաև ով որ քրիստոնէից վարդապետ մը տունը պահելու ըլլար՝ իրեն պատիժը մահ էր ընտանեօքը հանդերձ:

Խեյասին որդին Ֆիտէ—Դաստա յաջորդեց իր հօրը 1616ին, որ իր հօրը պէս քրիստոնէից հետ խստութեամբ վարուեցաւ. բայց հալածանքը ալ աւելի սաստկացաւ Դգսոյ—Կուն—Սամային ատենը որ 1622ին թագաւորեց Ֆիտէ—Դաստին տեղը: Այս անգուրթ և վայրագ մարդը՝ անհաշտ ատելութեամբ բռնկած ըլլալով քրիստոնէից դէմ, այն պիտի դառն և սոսկալի տանջանքներ մտածեց անոնց դէմ, որ լսելն անդամ սոսկում կը բերէ մարդուս:

Ձարս և զկանայս հրաման կու տար մերկացնել հրապարակներուն մէջ, և ամենուն դիմաց չարչարելէն ետքը գրլուխին կը կտրէին: Շատերն ալ գրլուխի վար խաչ կը հանէին, և այնպէս քանի մը օր անգուրթ կերպով տանջելէն ետքը կը սպաննէին: Զմանս ապակա նեալ նիւթերով և իծերով լի՝ փոսերուն մէջ կը ձգէին, կամ կը կախէին ոտքերնէն մի և նոյն փոսերուն վրայ, ու ձեռքերնին ետքը կապած՝ անգուրթ կերպով կը ծեծէին որոց ամենայն համբերութիւնը կը տանէին քրիստոնեայք: այս տանջանքը երբեմն մինչև ինը կամ տասը օր միակերպ կը տևէր: Շատերն

ալ Ուկէն լեռան բորբոքեալ ջրերուն, և կամ մօտակայ խորխորատի մը մէջ կը նետէին, որոնք լի էին ծծմբային նիւթերով. ետքը կը հանէին անկէց որպէս զի ուրանան իրենց հաւատքը, ու թէ որ հաստատուն կենային իրենց քրիստոնէութեանը վրայ, նոյն անգնդին մէջ կը նետէին զանոնք: Շատ անգամ այս տեսակ տանջանքն ալ մինչև 15 օր կը տևէր:

Ամենայն հասակի քրիստոնեայք, զանազան կարգի կրօնաւորաց քարոզիչք, երիտասարդ աղջկանք, և նոյն իսկ պզտի տղաքները այս տանջանաց մեծ քաջութեամբ կը համբերէին. բայց իրենց այս արիւթիւնը չունեցաւ այն պտղաբեր արդիւնքը՝ ինչ որ կը յուսային, և թափած արիւննին՝ քրիստոնէութեան սերմն չկրցաւ ըլլալ ապագայից համար: Այս աղէտալի հալածումը փճացուց քիչ ատենուան մէջ հարիւր տարուան մը պտուղը, որով քրիստոնէութիւնը գրեթէ բոլորովին մարեցաւ ճարճնի մէջ իր նահատակացը ցաւալի մահուամբը:

ՊԵՏԷՎԻՔ

(Բազմավէպ էջ 217.)

Թափառական, ինքնագլուխ և ըստ հաճոյս կեանքը՝ գրեթէ ամենայն ազգաց քաղաքավարութեան սկիզբն է, և չէ զարմանք. բայց երևակայել ազգ մը դեռ ևս ՚ի տղայութեան՝ քաղաքակրթութեան պահանջած գեղեցիկ հանգամանաց մէջ, գոցէ ոչ միայն հաւատալի չերևայ, այլ և անհեթեթ կարծիք: Սակայն աւելի մեծ զարմանք է տեսնալ դարերէ ետքը ազգ մը և ժողովուրդ մը իր առաջին անհարթ և անտաշ նկարագրական պատկերին մէջ և ոչ գիծ մը փոփոխութեամբ, անիմաստ ազատասիրութեան մը մէջ մնալով և պարծելով, որ տաճիչ է ապականու-

թեան բարուց: Գիշ կամ շատ այսպիսի զարմանք կը բերեն մեզի Պէտէվիք:

Պէտէվիք արաբացի են ազգաւ, և անուններն կը ծագի Պէտունի բառէն որ ըսել է բնակիչ դաշտաց և անապատներու. վասն զի կան Արաբացիք՝ որ շինարանակ կամ նստական՝ կ'ըսուին. և անոնք են որ Մահմէտի դրօշին տակ մեծամեծ յաղթութիւններ ըրին, որոնք դիւցազնական անուան հետ քաղաքաւորութեան անունն ալ ժառանգեցին, և զոր շատ կերպերով ցուցին 'ի Սլաւնիա. ուր գիտութիւնները և մատենագրութիւնը հաւասարապէս կատարելագործեցին, մանաւանդ բժշկութիւնը և երկրագործութիւնը:

Պէտէվեաց բարուցը և սովորութեանց վրայ խօսելէն առաջ, անոնց ցեղերուն ճիւղագրութիւնը պէտք է ընել:

Պուրբարդ գերմանացի ճանապարհորդը Պէտէվիքը երկու դաս կը բաժնէ. մէկ դասէն կը համարի զանոնք՝ որոնք գարուն և ամառ Ասորուց միակեալ գաւառներուն կը մօտենան և ձմեռը կը թողուն զանոնք. մէկալ դասէն զանոնք՝ որ բոլոր տարին միակեալ տեղերուն շրջակայքը կ'անցընեն: Առաջին դասէն են Անէգէ ըսուած ցեղերը, որոնք ըստ մեծի մասին Վախապիկներուն վարդապետութիւնը կը գաւառին: Հիւսիսայինները չորս գլխաւոր ճիւղ կը բաժնուին Առշարտ-Աշի, իշ-Հեսսէնէ, իշ-Բառաշայա և իշ-Պէշէր: Բոլոր Անէգէնէն թիւը 350,000 կը հանէ Պուրբարդ: Երկրորդ դասէն են Էնի-Իշ-Շէմաշ և Արաւի-Իշ-Քէպլի ըսուածները: Էնի-Իշ-Շէմաշները (ազգ հիւսիսական) բովանդակ տարին արեւելեան Ասորուց գեղերուն, և Հաւրանէն մինչև Պալմիրայ անապատին մէջ կը պրտըտին: Ասոնց ցեղերէն են Մառաշի և Հառէտիէն, որոնց կանայք նշանաւոր են մորթերնուն սպիտակութեանը համար. Սոլէյպ որ վիթի մորթ կը հագնին. Հաւրանցիք որ Հաւրանի լեռանց

մէջ կը բնակին. Ֆէտուշները որոնց շէխերը Էմիր կ'ըսուին. Պէնի-Սաքերները՝ որոնք կտրիճ մարդիկ են քիչ մը տափակ դմբով և թաւամորուս:

Որչափ որ նստական Արաբացուց բընութիւնը և սովորոյթըր այլալութիւն կրած են, Անէգէներուն բարքն ալ և սովորոյթն ալ անփոփոխ մնացեր են: Վրանաչու բառը ամենաճիշդ առմամբ կրնանք գործածել ասոնց վրան, վասն զի բոլոր տարին անդադար շարժման մէջ են: Անէգէները ամառ ատեն Ասորուց սահմանագլուխները (ուր որ գետակները և առուակները առատ են) կը բանակին, իսկ ձմեռը, կամ անապատին խորերը և կամ Եփրատու կողմերը կը քաշուին, բայց ոչ երբեք երեք օրէն աւելի մի և նոյն տեղը կը կենան:

Բանակներնուն մեծութիւնը և կամ պզտիկութիւնը վրաններնուն թիւէն է, վասն զի ծէն մինչև 800 վրանով բանակներ կ'ըլլան երբեմն: Երբոր բանակը պզտիկ է՝ վրանները բոլորած և կը շարուին և բոլորը Տուաշ կ'ըսուի, իսկ երբոր մեծ է՝ ուղիղ գծով այլ և այլ կարգի վրայ ընդ երկայնութիւն գետակին. և այս տեսակը Նէգէլ կ'ըսուի: Չմեռը բանակելու կերպը ուրիշ է. երբոր շուրը և կենդանեաց ճարակը առատ է, ցեղերը խումբ խումբ կը բաժնուին, իւրաքանչիւրը 3 կամ 4 վրանով՝ մէկմէկէ 1 1/2 ժամուան հեռաւորութեամբ. այս կերպ բանակելը Ֆէրիք կ'ըսուի որ խումբ ըսել է:

Հարց սովորութիւնն է իրենց վրանին քով նիզակներն տնկել, առջևը ձիերնին կապել. հոն կը հանգչին նաև ուղտերն գիշերները: Վրաններն զոր իրենք պէյք (տուն) կ'անուանեն, այծու մորթէ կը շինեն և երկու մասն կը բաժնեն. դրան ձախակողմեանը արանց, աջակողմեանը կանանց համար է: Ընդհանրապէս 7 ոտքէն աւելի բարձրութիւն չեն տար վրաններնուն, 25-30 երկայնութիւն, 10ը լայնութիւն. սովորաբար ինը բաժանմունք կ'ունենան վրանները. անձրեն ու քամին շատ դժուարաւ

մէջը կը թափանցեն : Ամենէն հարուստ Անէգէն ալ մէկ վրանէն աւելի չունենար . միայն երբոր ընկերոյը հետ սիրով չըլլայ և չուզենայ ալ արձըկել այն ատեն իրենին քով ուրիշ վրան մըն ալ կը կանգնէ . նոյնպէս ալ երբ ուզենայ իր որդւոյն կամ վախճանեալ եղբորը ընտանիքը քովը առնել, և իր ունեցածը պզտի ըլլայ :

Պէտէվեաց զգեստը ամառը հաստ բամպակէ չապիկ մ'է, որուն վրայէն հարուստը Գումպար (երկայն զգեստ) մ'ալ կ'առնեն, որ սովորաբար մետաքսէ կամ բամպակէ կ'ըլլայ : Շէյխերը, ինչուան տասը լիւրա ստերլինի մեկնոցներ կ'առնեն վրանին : Գլուխին տաճկական Փէսին տեղ փակեղն է, եռածայր տոնաւոր, երկուքը կողմնակի և երրորդը ետեւէն 'ի պատսպարութիւն անձրեւ և քամիներէ, մազերնին ալ հիւակէն . ձմեռը ոչխարի մորթէ մուշտակ մ'ալ կը հագնին : Կանայք բամբակէ լայն մթազոյն զգեստ մը, մանկամարդները կարմիր թաշկինակ մը գլխի համար, իսկ պառաւները սև, քթերնուն և ականջներնուն վրայ ալ օղեր : Մնգուրուելու սովորութիւնը հասարակաց չէ . նոյն մթազոյն քողով երեսնին կը ծածկեն, և զբեթէ ամենքը կամ ուլուճքէ կամ արծաթէ ապարանջանք ունին և ոմանք արծաթէ շղթայ ալ : Արք և կանայք ամառ ձմեռ բոկոտն են :

Պէտէվեաց սովորական զէնքն է տէգ, որ կը նետեն երբոր իրենց և թշնամոյն մէջը քիչ տեղ մնայ : Ինչպէս տէգը նոյնպէս կացինն ալ վրաներնէն չեն թողուր, նաև բարեկամաբար իրարու քով երթալու ատեննին, երբորդ ամենակարևոր զէնքերնին է դաշոյնը . հետեակ պատերազմողները կարճ տէգ մը ունին որ քեդա'ա կ'ըսուի : Եթէ ձիաւորը տէգ չունենայ՝ պատերազմական լախտ կը գործածէ, որուն տեսակները շատ են . այն՝ որուն կոթը փայտէ և գլուխը երկաթ գնտակէ է քենուա'ա կ'ը-

սուի . տա'պուս ըսուածը բովանդակ երկաթէ է . Գոյունկը դարձեալ փայտէ կոթ մ'է, ծայրը երկաթէ ուրագով, Հետեակները երբեմն կլորած և վահան մը կը գործածեն 18 բթամասն տրամագրով . նիւթը վայրի կովու կաշի և երեսը երկաթէ թիթեղ : Պատրուգաւոր հրացաններ խիստ քիչ ունին : Իսկ սովորական հրացաններուն աղէկները կը գտուին առանձնականաց քով և իբրև ժառանգութիւն յորդոց առ որդիս կ'անցնին : Պէտէվիք և մասնաւորապէս Նէձէտի և Հէձադի լեռանց կողմիները քաջ աղեղնաւորներ են : Պատրուգաւոր հրացանները ըստ մեծի մասին լեռանց մէջ են, իսկ տափարակ տեղեր ուղտի վրայ նիզակ կը գործածեն . եւրոպացի մը չիկննար հաւատալ որ այնպիսի մեծամեծ գործիներով՝ ինչպէս են արաբացի պատրուգաւոր հրացանները, կրնան այնպէս աղէկ նշան առնել : Մէհմետ Ալիին պատերազմին ատեն Պէտէվիք իրենց պատրուգաւոր հրացաններովը լեռանց մէջ խորտակեցին փճացուցին զթշնամին՝ իրենք ալ նոյնպէս եղան երբոր թշնամոյն հեծելազօրը շարժելու տեղ ունեցաւ : Պէտէվիք իրենց վառօդը իրենք կը շինեն, վասն զի աղբորակ և ածուղ ունին իրենց երկրին մէջ :

Պէտէվիք բոլոր Արաբացւոց պէս ժուժկալ են 'ի կերակուրս, իրենց կլիմային պատճառաւ . արևմտեան աշխարհաց մէջ մէկ օրուան մէջ սպառուածը՝ ատոնց չաբաթ մը կը բաւականանայ : Սովորաբար կերածին հայս մ'է, զանազան կերպով շինուած . մէկ տեսակն է Ֆրիդա ըսուածը, որ է ջուրով զանգուած ալիւր, ուղտի աղբի կամ տաք մոխրի մէջ եփուած, որուն վրայ քիչ մը կարագ կը լեցնեն, և երբոր կարագին հետ աղէկ մը միանայ խմորը՝ փայտէ կամ կաշիէ գուշի մէջ կ'առնեն : Քաթուրի նոյն Ֆրիդան է՝ բայց կաթով . Ել ալիւրէ և ուղտի թթուած կաթէ շինուած . Պենադա, ուղտի առու կաթին մէջ եփած ալիւր կամ բը-

րինձ. Հէնէիճէ՛ հացէ, կարագէ, և արմաւէ շինուած: Հացերնին փռալով կ'ըսուի, և հասարակօրէն Պէտէվեաց գաւառական դեղով խիզլէ: Երկու տեւակ է հացերնին, երկուքն ալ անխմոր. մէկը պաքսիմասի ձևով կ'ըլլ, երկաթէ թիթեղի վրայ երած. մէկալին համար կ'ըրաձէ քարերը շարելէն ետքը՝ վրանին կրակ կը վառեն. երբոր ըստ բաւականի կը տաքնան քարերը՝ մէկզի կ'ընեն կրակը և քարերուն վրայ հայսը կը տարածեն, վրան ալ տաք մոխրով կը ծածկեն, մինչև որ եփի. այս հացը փռալով ալի—իշի—րէտնա՛փ, կ'ըսուի, զոր միայն նախաճաշի ատեն կ'ուտեն: Չաւար շինելու համար ցորենը խմորին հետ կ'եղացնեն և արևուն կը չորցընեն, և ձէթի կամ կարագի հետ եկած ամբողջ տարի մը կը պահեն:

Նէճէտի Անէգէները ամենեին միս չեն ուտեր. ուտելիքնին է արմաւ ու կաթ. ֆեմևայէ կամ ֆեմևա և ըստ Պէտէվեաց ճէնէ՛ Արաբացւոց ամենէն ախորժիկ կերակուրն է. գետնախնձորի տեսակ մ'է որ անապատներուն մէջ կ'աճի, բայց ոչ արմատի երեւոյթ ունի և ոչ հոռետի. ձևով և մեծութեամբ ամենեւին գետնախնձոր է. երեք տեսակ կ'ըլլայ, կարմիր, սև ու ճերմակ, եթէ ձմեռը յորդ անձրևներ ըլլան մարտին ետքերը կրնան դառնուիլ գրեթէ 4 բթա մասն խորութեամբ հողին մէջ. հողի պզտի ուռածութիւն մը նշան է թէ հոն կայ, և երբոր ալէկ հասուննան կէսէն վեր հողէն դուրս կը մնան: Երբեմն այնչափ առատ կ'ըլլան, որ ուղտերուն իյնալու պատճառ կ'ըլլան: Ամեն ընտանիք չորս հինգ ուղտի բռն կը ժողովեն անոնցմէ, և մինչև որ չ'ընցնեն ոչ ձաւար կ'ուտեն և ոչ իշ. ջուրով և կաթով կ'եփեն մինչև որ հայս դառնայ, յետոյ հալած կարագ կ'անցընեն վրան: Եթէ շատ առատ ունենան՝ արևուն կը չորցընեն և կը պահեն:

Հանդէսի և հիւրընկալութեան օրեր աւելի համադամ կերակուրներ կ'ուտեն. եթէ հիւրը աննշան մէկն ըլլայ, հաց և այլէ կը հրամցընեն, իսկ եթէ

մտադրութեան արժանի՝ քաֆէ, պէհադա, ֆըեդա: Պաշտօնէի մը համար ուլ մը և կամ դառն կը մորթեն, ձաւարով կաթի մէջ կը խաշեն, և մեծ փայտէ պնակի մը մէջ կը դնեն, որուն չորս կողմը դրուած է միսը: Եթէ ուղտ մորթելու ըլլան, որ հագլու կը հանդիպի, մեծ մեծ մասեր կը ջարդեն. մէկ մասը կը խաշեն ու ճարպը ձաւարի հետ կը խառնեն. ուրիշ մ'ալ կը խորովեն և նոյնպէս ձաւարով պնակի մէջ կը դրնեն, բոլոր ցեղը մասնակից կ'ըլլայ այն քաղցրահամ կոյուրքին:

Ուտելու կերպերնին քիչ շատ աղտոտ է, ձաւարէն հաւկըթի մեծութեւ գնտակներ կը շինեն ու կը կըլլեն. ձեռունուն ճարպը մաքրելու տեղերն են՝ կամ իրենց վաղակաւորին պատեալն և կամ վրանը: Առտուն ժամը չորսին նախաճաշ կ'ընեն, և երբ արօտը առատ է՝ ճաշու ատեն ուղտի կաթը պակաս չըլլար: Կերակուրնին այրելու աստիճանի տաք կ'ըլլայ, անոր համար մասնաւոր վարժութիւն պէտք է առանց բերան այրելու չուշանալու. առջի բերան եւրոպացիք անօթի կ'ելլան անոնց սեղանէն: Կանայք ընթրիքը առանձին կ'ուտեն, և բաց 'ի ոչխարի գլխէն, ուտուրներէն և լեարդէն՝ ուրիշ մեղէն չեն ուտեր:

Ցորենի կարեւորութիւնը կը բռնադատէ զՊէտէվիս արաբացի երկրագործներուն դիմելու. Ասորոց և Միջագետաց սահմանագլխի գեղերուն մէջ, ինչպէս նաև Նէճէտի, Եամպոյ, Ճոտտայ, Հէճագի, և Մէքքէի Պէտէվիք օրերով ճամբայ կ'ընեն ապրուստ դնելու համար. կենդանի կու տան ու կ'առնեն ցորեն, դարի ու զգեստ: Վարժութեամբ երկար կը դիմանան անօթութեան, դարձեալ վարժութեամբ մէկ անգամով գառնուկ մը կ'ուտեն առանց քնասուելու: Եթէ անապատին մէջ ոչխար կամ այծ մորթեն, կտոր մը աղով անոր լեարդն և երիկամունքն հում հում կ'ուտեն: Իսկ եմէնիցիք ոչ միայն այս կտորները՝ այլ որ և իցէ հում մսի կտոր, ինչպէս նաև Հապէշը և Լիբա-

նանու ժողովուրդը և Ասիր արաբացիք :

Բազմակնութիւն իրենց մէջ ալ օրինաւոր է, բայց աղքատութիւնը այսպիսի իրաւունքէ մը շատ անգամ կը զրկէ զանոնք . երբեմն ցեղերու խտրութիւն կ'ընեն, բայց կան ալ որ ամենեւին խտրութիւն չեն ընելու : Անէզէ մը երբ ուղենայ կին առնուլ, բարեկամի մը ձեռքով կը սկսի խօսիլ աղջկան հօրը հետ . աղջկան կամքը և միտքը կը փնտռեն . և յետ որոշելուն բարեկամը կը բռնէ հօրը ձեռքէն ու կ'ըսէ . « Յայտնէ որ կ'ուզես տալ աղջիկդ այս անուն մարդու 'ի կնութիւն : Հարսնախօսութենէն մինչև ամուսնութիւն սովորաբար 5 կամ 6 օր կը թողուն . յետոյ փեսայացուն գառնուկ մը առած գիրկը՝ կու գայ կը մտնէ աղջկան հօրը վրանը և վկայից առջև կը մօրթէ : Արեան վազուածքովը ամուսնութեան արարողութիւնը եղած կը համարուի, և կը սկսին ուրախանալ : Արևը մոտենէն քիչ ետքը, կ'առանձնանայ առանձին վրանի մը մէջ որ մասնաւոր իրեն համար պատրաստուած է բանակէն քիչ հեռու և կը սպասէ հոն իր հարսին . իսկ աղջիկը վրանէ վրան կը վազէ ինչուան որ քանի մը կանայք բռնեն և յաղթութեամբ տանին փեսայացուն վրանը, որ դռնէն կ'ընդունի ներս . կանայք ալ ետ կը քաշուին : Աղջկան պարտքն է երկիւղ և սարսափ մը ցուցնել և վախնալու ձայներ հանել իբր թէ պարկեշտութեան համար : Անէզէ մը եթէ չպահանջէ իր աղջկան օփաթը՝ կը պահանջէ գորգ մը, քթի մեծ օղ մը, արծաթէ շղթայ մը վզի համար, նոյն մետաղէ ապարանջանք մը, և Պաղտատու գորգերու գործարանէն ելած ուղտի կաշիէ պարկ մը : Երբոր մէկը համոզմամբ իրեն իբրև կոյս առած կնիկ կը այնպէս չզոհնայ՝ քանի մը օրէն կ'արձրկէ : Անէզէները արհեստաւորաց հետ չեն ամուսնանար և ոչ իրենց աղջկանց կը թողուն որ ֆէլլահներուն (բնակիչ քաղաքի) խօսք տան : Ամուսնանալէն վերջը եթէ էրկը իր ընկերոջը հաւատարմութեանը վրայ կասկածի, կ'ամ

բաստանէ անոր հօրը ու եղբօրը դիմաց, և երկուքէն մէկը պէտք է որ անհաւատարմին վիզը կտրէ :

Ինչպէս քաղաքականութեան ամենակարեւոր լծոյն տակ մտած չեն Պէտէվիք, և ոչ ալ ամուսնութեան . իրարմէ բաժնուելու համար բաւական է որ ըսէ էրկին իր ընկերոջը, « Արձկուած ես » : Ետքը մատակ ուղտ մը կու տայ անոր և կը դրկէ իր ընտանեաց, թէ և յոյ ըլլայ կինն կամ շատ որդւոց մայր . այնպիսի դիպումածի մէջ կինը պարտական է տղան հոգալ, մինչև որ տղան վազելու կարողութիւն ունենայ, անկէ ետև հօրը կ'ընայ խնամելը : Այս ազատութիւնը՝ թէպէտև ոչ արանց չափ բացարձակ՝ կանայք ալ կը վայելեն . երբ շատ նեղուին իրենց էրկանէն կ'ապաւինին իրենց հօրը կամ ազգականացը քով :

Էրկը նորէն առնելու համար իրմէ փախածը՝ պէտք է որ ազնիւ հագուստներ տայ, քթի օղ մը և գորգեր : Բայց չկրնար բռնադատել երբ փախողը չուզենայ դառնալ . միայն թէ ազատ է ապահարզանի թուղթը տալու կամ չտալու, և այն ատեն կինը ուրիշի հետ չի կրնար կարգուիլ : Կրնան իրենց մօրաքրոջ կամ հօրեղբօր քրոջ հետ կարգուիլ, և ուրիշներու հետ կարգուելու համար ասոնց հաւանութիւնը պէտք է որ առնեն : Ետքի առթիս մէջ եթէ այրը արձրկէ իր կինը, կ'ըսէ . « Հողաթափս էր և ես ձգեցի » : Աւելւ-Շէմալներուն սովորութիւնն է որ երբ մէկն ուրիշի կինը յափշտակէ ու երրորդի մը վրանը ապաւինի, ասիկայ այժ մը կը մօրթէ ու զանոնք կ'ամուսնացնեն : Մինայի Պէտէվիք եթէ առանց պատճառի իրենց կինը արձրկեն, պարտական են տալու ութ դահեկան, այժ մը, պղնձէ կաթսայ մը, ձեռքի աղացք մը, և ուրիշ տնտեսական գործիքներ :

Եթէ առն և կնոջ մէջ կռիւ ծագի՝ զրացիները ընդհանրապէս կնկան կողմակից կ'ըլլան, մանաւանդ երբ կարենայ իրաւունքը ցուցնել : Էրկը յանցաւոր երևնալուն վրայ զայրացած, բար-

կուլթեան ատեն պսակը լուծելու խօսքեր կ'ըսէ . այն ատեն կողմնակցութիւնը կը փոխուի, և ամենքը մէկ բերան կ'աղաղակեն . « Շատ աղէկ եղաւ, հիմա իմացանք քու մարդ ըլլալդ » :

Պէտէվիք յափշտակութեամբ կ'ապրին, ինչպէս քաղաքակիրթ մարդիկ աշխատութիւն : Կանոնաւոր կերպով պատերազմ շատ քիչ կը պատահի մէջերնին, ասկէ կրնանք հետեցընել իրենց պատերազմական արհեստին անտեղեակ ըլլալը : Գլխաւոր հնարքնին յանկարծակիի բերելն է, և տկարութեան ատեն փախուստը ոչ երբէք վատութիւն կը սեպեն : Յեղ ցեղի հետանհալալ թըշնամութեան մէջ են առանց իրարու վշտաւ պատճառ ըլլալու . բայց երբ հարկ ըլլայ ազգային թշնամի մը նուաճել, կամ ցեղին համբաւը ու պատիւը պահել, մինչև արեան վերջին շիթը կը պատերազմին : Նշանաւոր է իրենց ձեւորումը — իպլ — Կիյան — էլ — Շասմի քաջ պատերազմողը, որ շատ պատերազմեալու մէջ 30 հոգիէն աւելի սպաննած է : Կը պատմէ Պուրքարդ որ 1730ին իպլ — Ֆատտալաներուն և իպլ — էսմէիլներուն մէջ պատերազմ բացուեցաւ . երկու բանակները Մէզէրիպի քով հանդիպեցան . արդէն քանի մը յառաջամարտիկ կռիւներ եղած էին երբոր ձէտուա իր անձը զոհելու դիւցազնական մտածութիւնը ունեցաւ իր ցեղին փառացը համար : Մտրակեց ձին շիտակ իպլ — էսմէիլի ետեւէն, որուն դրօշին տակ Շասմիները կը պատերազմէին . հանեց իր հիւսած զրահը և բռնոր զգեստները բաց 'ի յապկէն, մօտեցաւ զօրագլխին և մօրուքը համբուրեց, որ նշանակ էր իր անձը անոր նշանելու : Յետոյ թողլով իր բարեկամաց բանակը, և միայն սակրով մը զինեալ սկսաւ դէպ 'ի թշնամեաց բանակը դիմել . թշնամեաց կարգերը ճշգրտեց և հասաւ մինչև բանակին կեդրոնը, մէկ հարուածով կործանեց ուղտը որ զգրօշը կը կրէր, և մինչդեռ երեսը դարձուցած երկուց բանակաց մէջ տեղն

էր՝ հետեակի մը հրացանէ զարնուեցաւ ու մեռաւ :

Երբոր միաբան հաւանութեամբ արշաւանք մը պիտի ընեն, ամեն հեծեալ իրեն ընկեր բարեկամ մը ունի որ ծամմալ կ'ըսուի, որ երիտասարդ ուղտի մը վրայ կը հեծնայ, հետը կ'առնու կերակուրը : Երբոր թեթեւեղութեաց գունդը դէպ 'ի թշնամին կը յառաջէ, սովորաբար զօրագլուխը երեք ժամագրութեան տեղ կ'որոշէ, ուր ծամմանները կը սպասեն հեծեալներուն . առջինը թշնամեաց բանակէն մէկ ու կէս ժամ հեռու, կամ հովիտներու մէջ և կամ բլրոց ետեւ : Եթէ զօրագլուխէն սահմանուած ժամանակին չհասնին հեծեալները, ծամմանները կ'անցնին երկրորդ ժամագրութեան տեղը, և օր մը իրենց բարեկամացը կը սպասեն . ասկէ ալ երրորդ կայանքը՝ որ պատեալագլուխ տեղէն քանի մ'օր հեռու կ'ըլլայ . երեք չորս օր է հոն ալ սպասելու ժամանակը . յետ որոյ եթէ հեծեալները չերևան ծամմանները փութով իրենց տեղը կը դառնան : Արշաւանքը թէ որ յաջողի՝ ծամմաններուն մէջմէկ մատակ ուղտ կը տրուի, իսկ հեծելոց բաժինն է արու ուղտ մը : Հեռու տեղ յափշտակութեան ելած ատեն աչքերնին բանակին, ձիանին և ուղտերամակին վրայ է . իսկ երբոր մերձաւոր է բանակը՝ վրաններն ալ մէկտեղ աւարի կ'երթան : Բայց եթէ գտնուի կին մը որ աներկուղութեամբ վազէ թշնամեաց զօրագլուխին ետեւէն, և աղաղակէ . « Ո՛վ աղնուական գլուխ, կերակուրս յԱստուծոյ ու քեզմէ կը պահանջեմ », առածին վրայ ուղտ մ'ալ կ'աւելցընէ ու ետ կը դարձնէ :

Աւարը՝ արշաւանքէն առաջ դրուած պայմանագրութեան համեմատ կը բաժնեն, իսկ թէ որ պայման չըլլայ, ամեն մարդ ձեռք ձգածին իրաւամբ տէր կ'ըլլայ : Աւարին տասներորդ մասը գունդին գլխաւորին է : Յեղեր կան որոնք ամենեկին գիշերը յարձակմունք չեն ընել ինչպէս Անէզէները, վասն զի խորամանկութիւն կը համարին, և կը զգու

շանան կանանց բնակարանը մտնելու, և անոնց վրայ բռնութիւն բանեցընելու, վասն զի հետեանքը զարհուրելի պատերազմ կ'ըլլայ: Արշաւանաց ատեն գլխաւորութիւնը ամենէն կտրեճին (աքիդ) կ'անցնին, և շէյխերունը կ'ամբիոփուի: Արքիտին պաշտօնը ժառանգական է, և ուր որ այս իշխանութիւնը կայ՝ ամենքը պիտի հնազանդին անոր, իբրեւ տեսակ մը աստուածային ազդեցութեան:

Կրնանք ըսել որ Պէտէվիք գիտութեանց վրայ և ոչ նուազ գաղափար մը ունին: Կայ ցեղ՝ որ ոչ կարդալ գիտէ և ոչ գրել: Անէզէներուն քով հագիւ մէկ երկու օրինակ դուրանի կը գրտնուի: Բայց ոչ այսպէս է բանաստեղծութիւնը. ունին բանաստեղծներ որ կամ իրենց գլխաւորաց գեղեցիկ յատկութիւնները կ'երգեն, կամ պատերազմողաց քաջութիւնները, և տանտիկնոյ սիրելի քաղցրութիւնները:

Ահաւասիկ իրենց բանաստեղծութեան ճաշակ մը: Արաբացի մը անհնազանդ իր շէյխին խրատուցը, ձմեռ ատեն կը թողու որ իր ուղտերն ալ օտար ցեղի մը ուղտերուն հետ արածուին. անխոհեմը կը կորսնցունէ իրենները և հետեւեալ տողերը կ'ուղղէ իր շէյխին:

« Միւլէյման, տուր ինծի փետուր մը և սպիտակ թերթ մը, որ շարադրեմ տողերս, ճշմարտութեան լեզուն: Աստուծոյ օգնականութիւնը պէտք է աղերսեմ որ մեր մեղացը անյիշաբար ըլլայ: Գովեմք բիւր օրհնէնքներով մշակները, պէտէվիները և հովիւները, դիզած հատիկներու պէս: Ո՛ւր էր թէ բարեխօսէր մարգարէն մեզի համար Աստուծոյ, և մեր յանցանքները թողութիւն գտնային: Ո՛վ դու, որ կը հեռանաս ինծմէ, պայծառ ուղտի վրայ նստած, յարմարցընելով չորեք կողմեան համետը, իր պարկը, վզի կաշին¹, ալիւրով քաֆէով և հոտա-

¹ Աս կաշի կտորն ուղտի ուսին վրայ գրուած է, հեծնողը ոտուրները վրան հաստատելու համար:

ւէտ ոսկեպղնձով¹: Ազնուական երիտասարդ մ'է, իր ամեն ընկերներէն սիրուած և աղջկանց փառք: Լաւ քան զքաղաքը², գիշերը դաշտաց մէջ ճամբայ կը բանայ. և քան զարծիւր՝ որ իր աւարը կը փնտռէ՝ սրատես է: Ուղիղ դէպ'ի Պուճէ³ կ'երթայ ծանրաքայլ և աներկիւղ. օր մը ճոխ աւար պիտի ընդունի պանդուխտներէ...⁴

« Արթուն հովուին⁵ հօտերուն մէջ կրնաս գտնալ Ուստտայի եղբայրը, քալուկ պաճարին ետեւէն, երթալով: Հեծած իր ձիւնափայլ զամբիկին վրայ, կը հասնի հեծեալներուն առանց դժուարութեան. անոր օգնականութիւնը առած աւարը անբաւ է: Ո՛վ կրնայ համընդհանրութիւնները, սպաննած մարտիկները, որոնց արեամբը երկիրը ողորուած է: Նայուածքէն խոյս կու տան պատերազմողք թեթեւ վիրաւորուած թռչող պէս. բայց ինքը զանոնք նշանած է, և երբ ձայն տայ պատերազմի՝ ոչ ոք կրնայ ետ դառնալ. վատն անգամ իր աւարին համար պիտի պատերազմի...: Մէկէ մը պատմուած չէ ասկէ աւելի գովեստից արժանաւոր քաջութիւն: Իսկ հիմա երբ բանակին մօտենաս, ուրախութեան երգերը պիտի հնչեն և կայթերը պիտի լսուին, և արեան մեծ ճապաղիք պիտի ըլլայ (կենդանեաց): Այն ատեն աղջկունք իրենց փայլիլուն ակօններովը փայլական պէս կը վազեն Ուստտայի եղբօրը քաջութիւնները իմանալու համար...»

» Երբոր մոտենա վրանդ՝ թող քաշուին ամենայն չարագործք. գովէ գԱստուած և զմարգարէն. հարստութիւնը քու բաժինդ ըլլայ: Այսպէս ըսելով գոր-

¹ Տեսակ մը ծխախոտ է որ հաւիտէ մէջ կը ծխեն:

² Քաղա հաւրանի գաշտերուն մէջ առատ գտնուող թռչուն մ'է:

³ Պուճէ Մէզէրիպի քովերը աղբիւր մ'է Դամասկոսէն օրուան մը ճամբայ հեռու դէպ'ի հալալ:

⁴ Պէտէվիք Մէքէքէ գացող կարաւանները կողոպտելու փառք կը համարին:

⁵ Հովուը ձիու և կամ ուղտի վրայ հեծեալ մը տեսածին պէս՝ աղաղակով բանակին մէջի Արաբացուց կ'իմացընէ:

գեր պիտի սիրուին քեզի համար և
խաշած զկույնները քաղցրահոտութիւն
պիտի բուրեն: Մինչդեռ արմաւները և
կարագը պսակաց վրայ են, ժուժկալէ
ու մտածէ խողխողեալ նոխազը: Երբ
ուտես և օճառով մաքրուես՝ կրնայ
քեզի հարցընել թէ ո՞ր կը բնակիմ
ես. ըսէ. Երուսուֆ թշուառութեան և ցա-
ւոց մէջ կը բնակի. քանի որ ազդարա-
րութեանցդ ակնմջ չդրաւ՝ չգտաւ եր-
ջանկութիւն, իր բարիքը անհետացաւ:
Ոչ տեղերը և ոչ թշնամիք յափշտակե-
ցին զանոնք, այլ պատժուեցաւ քու
խրատներուդ անմտադիր ըլլալով: Աս-
տուած պիտի լաւցընէ գործերը, եղ-

բայր իմ. իրեն օգնականութիւնը միշտ
հետդ պիտի ըլլայ. եթէ դու միայն մը-
նաս ինծի, ո՞վ եղբայր, ես դեռ հա-
րուստ եմ: Ո՞վ բաղդ, ուղեկից եղիր ա-
նոր քայլերուն. կանաչութիւնը և ար-
մատները՝ ձմեռն անգամ կ'աճին իրեն
առջև և իր հօտը կը կշտացընեն: Երբոր
աղօթք կ'ընես՝ անհատնում գովեստ-
ներ ուղղէ առ Աստուած, ծառոց պտուղ-
ներուն, հօտիդ բուրդերուն չափ »:

Պէտէվին այս քերթութեանս հա-
մար չատ ընծաներ ընդունեցաւ, և իրեն
թշուառութենէն ազատեցաւ:

1 Արմատ ըսելով քեզիս կ'իմանայ:

Մ Ի Զ Օ Ր Ե Ա Յ

Է միջօրեայ օգոստոսի,
Արեւակէզ բնութիւն կասի.
Լուռ արտորայք, լուռ են մայրիք,
Ձուրք պաղպաղունք ի քուն քաղցրիկ:
Փափուկ ամպեր ի բարդ ի բարդ
վերուստ հովտաց ձրգին ի զարդ.
Ի սիզաւէտ հօտք ի սարակ՝
Յախորժ ըստուերս առնուն ճարակ:
Ի՞բր յունիս այլ ազգ երեւիւր
Ջրարթ ժամուր ու ի զով զեփիւր.
Հողմն անդ թեթեւ գըգուէ զծաղկունս,
Անտառք ի կայթ, ջուրք ի գըրդմունս:
Անդ ի մարմանդս առուակք հընչեն
Ի լուաբոյս ժայռից ամեն.
Եւ նըւագաց հըծծիւնք նրբին
Ի փունջ զանխուլ ծաղկանց լրսին:
Իսկ աստ ի սուգ տարօրինակ
Պատեալ թըւի օգոստ համակ.
Լուռ կան երկինք, մեռեալ բնութիւն.
Վեհին միայն կեայ օրհնութիւն:—
Օ՞ն անդր յինէն հող եւ փոշի,
Մի եւս քըրտանց եղէց գերի.